

УДК 930.253(044)(477)“18/19”

Андрій Катренко, Ярослав Катренко

**«СЛАВА ВАМ, НЕВТОМНОМУ ДІЯЧЕВІ
НА РІДНОМУ ПОЛІ!...»**

У публікації подано листи кін. XIX – поч. XX ст. відомого українського вченого та громадсько-культурного і політичного діяча Михайла Федоровича Комарова до М. С. Грушевського, які містять важливі відомості про діяльність їхнього автора.

Ключові слова: М. Ф. Комаров, листи, відомості, М. С. Грушевський, Україна, кін. XIX – поч. XX ст.

В публикации представлены письма конца XIX – начала XX в. известного украинского ученого, общественно-культурного и политического деятеля Михаила Федоровича Комарова к М. С. Грушевскому, которые содержат важные сведения о деятельности их автора.

Ключевые слова: М. Ф. Комаров, письма, сведения, М. С. Грушевский, Украина, кон. XIX – нач. XX в.

The publication includes the letters of the end XIX – beginning XX century of well-known Ukrainian scientist, social-cultural and political activist Mykhailo Fedorovich Komarov to M. S. Hruschevs'kyi, that contain important information about the activity of their author.

Key words: M. F. Komarov, letters, information, M. S. Hruschevs'kyi, Ukraine, end XIX – beginning XX century.

Слова, що стали назвою цієї публікації, належать великому українському композитору та громадсько-культурному і політичному діячеві Миколі Віталійовичу Лисенку. Вони написані ним у листі від 21 січня 1906 р. до Михайла Федоровича “а і по суті сумарно визначили оцінку ролі останнього в розвитку української науки і культури, згуртуванні національно свідомої інтелігенції в умовах, коли територія України була розірваною між Російською і Австро-Угорською імперіями, а український народ зазнавав національного, політичного і соціального гноблення.

Ім'я М. Комарова, знаного українського бібліографа, літературознавця, лексикографа, фольклориста, перекладача, історика-популяризатора, громадсько-культурного і політичного діяча, є добре відомим у науково-культурних колах. Однак, не зайвим буде, особливо для широких верств населення, ще раз розповісти про основні факти із його життя й творчості і таким чином підготувати до сприйняття публікації його листів до Михайла Сергійовича Грушевського.

М. Комаров народився 11 (23) січня 1844 р. в слободі Дмитрівка Павлоградського повіту Катеринославської губернії (нині с. Дмитрівка Петропавлівського району Дніпропетровської області) в сім'ї дрібного службовця. Батько, росіянин за походженням, із дитячих років жив в Україні. Мати українка. Він закінчив Катеринославську гімназію. У 1863–1867 рр. навчався в Харківському університеті на юридичному факультеті.

© Андрій Катренко, Ярослав Катренко, 2011

(Не виключено, що студент Михайло знав дещо про культурно-освітню діяльність молодіжної Харківської громади (1861–1864), що мала яскраво виражене демократичне і національне спрямування та частково політичне забарвлення¹. Водночас недовго працював учителем у с. Гаврилівка поблизу Харкова; тоді ж записував народні пісні, перекази, думи. Результатом останнього стала його публікація «Два варианта южно-русской народной думы про Савву Чалого» («Екатеринославские губернские ведомости», 1865, № 22).

Закінчивши Харківський університет у 1867 р., М. Комаров влаштувався на роботу в м. Острогозьку Воронежської губернії, де спочатку працював кандидатом на судові посади, а потім перейшов у адвокатуру². Проживаючи в цьому місті, він не полишив ті початкові світлі поривання, що зародилися в його душі ще в студентські роки: прагнення ознайомитися з духовними скарбами народу, поширити знання серед трудових верств населення. Про це свідчить те, що ним перекладено на українську мову популярні книжки Олександра Іванова (Строніна) і надруковано, з певними змінами, в Києві у 1874 р. – «Розмова про небо та землю», «Розмова про земні сили», а також надіслано у Південно-Західний відділ (Київ) Російського-географічного товариства збірку фольклорних матеріалів, що не були опубліковані через ліквідацію цього відділу, звинуваченого царською владою в українському сепаратизмі³.

Наприкінці 1879 р. М. Комаров переїхав до Києва і почав працювати адвокатом. Тут він познайомився з провідними діячами Київської (Старої) громади, що в умовах неймовірно важких суспільно-політичних обставин Російської імперії захищала національно-культурні права українського народу та активно примножувала національні духовні цінності й залучала бажаючих до праці на рідному науковому і культурному полі⁴. Можна з певністю стверджувати, що саме під впливом київських старогромадівців Михайло Федорович остаточно утвердився в своїх суспільно-політичних і національних поглядах і в напрямі своєї науково-культурної праці. Про це свідчать, зокрема, підготовлені і опубліковані ним тут праці⁵. Він уже брав практичну участь у національно-культурній діяльності київських громадівців, про що свідчить запис професора Київського університету О. Кістяківського 19 лютого 1883 р. у «Щоденнику»: «На днях у нас было небольшое собрание народолюбцев: совещались об устройстве могилы батька Тараса, которая в полном запущении [...] Постановили: поручить пану [В.] Тарновскому совместно с [А.] Якубенком и [М.] Комаровым осуществить проект устройства могилы: насыпан будет курган в три сажени вышины и на курган поставлен будет чугунный крест такой же высоты»⁶. Про це також засвідчив сам М. Комаров у листах 1881–1883 рр. до В. Гнилосирова, українського педагога, письменника, наглядача могили Т. Шевченка в Каневі (до речі, харківського громадівця ще початку 60-х років XIX ст.)⁷. Зокрема, у листі від 1 березня 1883 р. він писав йому: «В апрелі ми з [О.] Якубенком непременно приїдемо до Вас на цілий тиждень, а поки що тут готується крест, а Красовському завтра

висилаю 100 крб. на матеріали для огорожі й хати. Поминки Шевченкові на сей рік відбулися добре: співали найкращі утвори [М.] Лисенка, були цікаві реферати і гарні декламації, народу було до 300 душ!»⁸.

Листи Михайла Федоровича 80–90-х років XIX ст. до різних українських діячів свідчать про те, що він і надалі турбувався про упорядкування могили Кобзаря, видання і розповсюдження його творів та праць про нього, видання біографії поета, надання допомоги шевченковим родичам тощо. Власне, М. Комаров робив це, усвідомлюючи, як і інші патріоти того часу, що приклад особистого життя Т. Шевченка й ідеї його творчої спадщини завжди є надихаючим закликком до боротьби за національне, соціальне та політичне визволення українського народу.

Важливим наслідком спільної національно-культурної діяльності М. Комарова з київськими громадівцями стало те, що завдяки останнім йому вдалося встановити зв'язок із представниками демократичних кіл української інтелігенції Західної України, що перебувала під владою Австро-Угорщини. Відтоді українські патріоти Києва і Львова стали могутньою опорою в громадській діяльності і різнонапрямній творчості Михайла Федоровича українознавчого характеру.

Наприкінці 1883 р. з різних причин, зокрема й через посилення репресій царської влади проти громадівців, М. Комаров виїхав із Києва. У лютому 1884 р. він писав письменнику Б. Грінченку: «Про історію України нічого й думати. Все, що хоч трохи нагадує народові про його колишню долю та ще й на його мові – то все це у нас нецензурне. Я двічі посилав біографію Шевченка й двічі мені вертали через те іменно, що, переказуючи про історичні п'єси Шевченка, як-от: «Тарасова ніч», «Гайдамаки» тощо, я коротенько розказував про те, що колись діялось на Україні. А то ще була така кумедна okazія: один послав оповідання «Про чуму рогатої худоби», де й про історію, як вона зайшла на Україну, було оповідано. Цензура не пустила через те, що як дослівно було [написано] в бумазі Главного управління до Київського цензора, «автор неуместно касается прошлого Малороссии»⁹.

Михайло Федорович поселився наприкінці 1883 р. в м. Умані, де придбав нотаріальну контору. Працюючи нотаріусом, він продовжував творити в уже цілком визначеному руслі, друкуючи свої праці, здебільшого в Галичині. Серед його праць нетривалого «уманського» періоду слід виділити: «Дещо з історії українського письменства XIX ст. Замітки і спомини з історії цензури на Україні»¹⁰, «Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Г. Шевченко»¹¹; «Дополнение к библиографическому указателю материалов для изучения жизни и произведений Т. Г. Шевченко»¹². Крім того, в львівській газеті «Зоря» він надрукував огляд українських книжок за 1885 р., рецензії на твори П. Куліша, деякі матеріали до біографії С. Руданського, некрологи про П. Чубинського, М. Костомарова, а в «Киевской старине» – публікації: «К биографии В. Н. Забиль», «Неизданное стихотворение Е. П. Гребенки». Разом з О. Кониським переклав історичні твори М. Костомарова, які були видані у Львові в 1886 р.¹³ Нарешті, в Умані М. Ко-

маров, при нагоді, продовжив укладання російсько-українського словника, ніби продовжуючи працю над укладанням словника української мови, що здійснювали київські громадівці ще в 70–80 роках XIX ст.

Улітку 1887 р. М. Комаров переїхав в Одесу, що було обумовлено сімейними обставинами, зокрема, необхідністю лікування дочки Галини з використанням одеських лиманів, а також потребою отримання кращих умов у великому місті для реалізації своїх творчих задумів та координації дій з усіма українськими інтелігентами-патріотами у боротьбі за національно-культурні права свого народу. Тут він влаштувався на посаду нотаріуса і прожив у цьому місті до смерті. У його житті сталися суттєві зміни. По-перше, Михайло Федорович активно включився у діяльність членів Одеської громади, яка після жандармського погрому у 1879 р. поступово відродилася з 80-х років XIX ст. Він став, по суті, провідною особою в організованих нею громадських заходах¹⁴. По-друге, масштаби його творчої діяльності дуже зросли. По-третє, значно активізувалися його зв'язки з представниками прогресивних кіл української інтелігенції Галичини, з діячами Київської, Чернігівської громад та інших культурно-освітніх осередків в Україні, про що свідчить численне листування.

Наприкінці 80-х років XIX ст. – на початку XX ст. М. Комаров продовжував творити в різних галузях: лексикографія, бібліографія, літературознавство (здебільшого критичний аналіз художніх творів), написання науково-популярних праць, підготовка і видання книг, альманахів, періодики, переклади на українську мову творів інших авторів.

М. Комаров при підтримці частини членів Одеської громади тривалий час готував до видання «Словарь російсько-український», який у чотирьох томах з'явився у світ у Львові в 1893–1898 рр. Його видано під псевдонімом М. Уманець і А. Спілка (тобто М. Комаров і Одеська громада). У 1898 р. М. Комаров писав письменниці О. Куліш (Ганна Барвінок): «Уже більше 10 років як взявся я за «Словарь російсько-український», котрий і почав друкувати в Галичині, то, поки раніше було у мене оброблено багато матеріалу, друкування йшло вільно, а тепер, коли вийшло вже три томи, я поспішаю закінчити останній 4-й (від «С» і до кінця) і веду діло так, що посилаю частинами, котрі зараз же там і друкуються, то відтіля мене раз у раз погоняють, щоб швидше посилав рукописи, бо звісно, що друкувати легше і скоріше, ніж складати, та ще таке морочливе діло як словарь; от через се і мушу щовечора, покінчивши з службою, сидіти над словарем, а се таке діло, що як сядеш за роботу, то вже не можна одірватись, поки втома не зможе»¹⁵.

Значне місце у творчій спадщині М. Комарова «одеського» періоду займали підготовлені й опубліковані окремо чи у відповідних працях бібліографічні покажчики: «Бібліографічний покажчик літератури народних малоруських приказок, прислів'їв, загадок тощо» (Одеса, 1890); «Бібліографічний покажчик творів С. Руданського і знадобів до його життєпису» (Львів, 1895); «Т. Шевченко в литературе и искусстве. Библиографический указатель материалов для изучения жиз-

ни и произведений Т. Шевченко» (Одеса, 1903); «Бібліографічний покажчик видань творів Котляревського та писань про нього» (К., 1904); «Библиографический указатель музыкальной и литературной деятельности Н. В. Лысенко» (К., 1904); «Українська драматургія. Збірка бібліографічних знадобів до історії української драми і театру українського. 1815–1906» (Одеса, 1906); «До “Української драматургії”. Збірка бібліографічного знадобу до історії української драми і театру за 1905–1912 рр. З додатками та поправками до “Української драматургії до 1905 р.”» (Одеса, 1912).

Як і раніше, Михайло Федорович публікував у галицьких газетах «Зоря», «Правда» та журналі «Киевская старина» раніше невідомі твори українських поетів В. Забіли, С. Руданського, К. Думитрашка, П. Гулака-Артемівського, листи Т. Шевченка, М. Костомарова.

Він не полишав цікавитися питаннями етнографії, фольклористики, зокрема підготував і видав «Нову збірку народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок, замовлень» (Одеса, 1890), а також надрукував у періодичних виданнях реценції на етнографічні збірки, праці І. Манжури, Б. Грінченка, І. Демченка та ін.

І в цей час М. Комаров писав і друкував багато оглядів і рецензій на опубліковані книги, здебільшого художні твори. Вони з'являлися на сторінках львівської газети «Зоря», журналу «По море и по суше» (Одеса) і присвячувалися творам Т. Шевченка, М. Костомарова, І. Котляревського, М. Макарівського, Г. Квітки-Основ'яненка, В. Александрова, В. Самійленка, В. Чайченка (Б. Грінченка), М. Чернявського та ін.

М. Комаров регулярно подавав у періодичних виданнях різноманітні інформаційні повідомлення про події в Одесі і в усій Україні, про українських діячів науки і культури: «Вісті з Одеси», «Шевченкові роковини»; «Трупа Саксаганського в Одесі»; «Одеське Товариство за допомоги убогим писателям»; «Українська трупа Старицького»; «Цензура одеських газет»; «Пам'ятник на могилі С. Руданського в Ялті»; «Літературна спадщина після В. Мови»; «Опанас Карпович Саксаганський»; «Н. Лысенко. По поводу 25-юбилея его музыкальной деятельности»; «На Шевченковій могилі. З подорожі по Україні»; «Українська драматична трупа М. Кропивницького в Одесі»; «П. П. Гулак-Артемівський. По поводу 35-летия со дня смерти»; «Местные исследования народной жизни» [про діяльність П. П. Чубинського]; «Спектакли труппы А. Саксаганского в Одессе»; «Шевченкові дні в Одесі» тощо.

Ним надруковано в пресі посмертні згадки про знаних українців – І. Новицького, О. Потебню, О. Корсуна, Т. Зіньківського, В. Мову, О. Марковича, П. Ніщинського, Є. Борисова та ін.

Значне місце у творчій спадщині М. Комарова зайняли популярні праці про давні історичні події в Україні і їхніх діячів: «Оповідання про Богдана Хмельницького. Як визволив він Україну від неволі польської» (СПб., 1901); «Оповідання про Антона Головатого та про початок Чорноморського козацького війська» (СПб., 1901); «Про запорожські вольності» (Одеса, 1907).

В «одеський» період Михайло Федорович продовжив переклади творів: М. Костомарова – «Богдан Хмельницький» (Тернопіль – Львів, 1888–1889; за участю О. Кониського); Д. Мордовця – «Професор Ратмиров» (Львів, 1889); М. Гоголя – «Тарас Бульба» (Одеса, 1909).

Незадовго до смерті М. Комаров підготував і видав книгу «Вінок Т. Шевченкові із віршів» (Одеса, 1912), брошуру «П. Морочевський та його переклад св. письма на українську мову» (Одеса, 1912), написав передмову до книги «Бобенко А. М. Перевесло. Збірник віршів» (Одеса, 1913). З приводу першої вчений писав 14 вересня 1911 р. до М. Грінченка (дружини Б. Грінченка): «Разом я складаю збірник віршів до Шевченка або присвячених йому: «Вінок Шевченкові», куди вже заведено до сотні п'єс українських, російських і польських, а між ними і один вірш Б[ориса] Д[митровича] «Шевченковій могилі», що був надрукований у «Дзвінку» 1891 р., № 5. А може у Б[ориса] Д[митровича] були ще які-небудь вірші на спомин про Шевченка або йому присвячені, та не надруковані, то, коли залишилося що-небудь, будьте ласкаві, – пришліть мені для надрукування в тому збірнику – мені хотілось би, щоб він був якомога більше повніший та цікавіший»¹⁶. Про підготовку цього збірника він писав 8 січня 1912 р. ще й до Є. Чикаленка¹⁷.

М. Комаров помер 6 (19) серпня 1913 р. Його поховано в Одесі. Понад 30 відгуків із цього приводу було опубліковано в різних періодичних виданнях всієї України.

Отже, М. Комаров – людина широких творчих зацікавлень і прагнень українського спрямування і водночас невтомний працівник з метою практичної реалізації їх. Водночас із кінця 70-х років він включився в український національний науково-культурний і політичний рух: був членом Київської і Одеської громад (у 70–90-х роках XIX ст.), Всеукраїнської загальної організації і Української радикально-демократичної партії¹⁸ та Одеської організації «Просвіта» (початок XX ст.). Ці два напрями його діяльності тісно перепліталися. Через це в нього була потреба у спілкуванні з іншими діячами безпосередньо чи через листування. Зокрема, він листувався з М. Лисенком, Б. Грінченком, В. Антоновичем, В. Гнилосировим, Є. Чикаленком, О. Куліш (Ганною Барвінок), М. Грушевським та ін.

Особливо важливим колись було листування М. Комарова з М. Грушевським, що тепер воно є цінним джерелом, яке засвідчило складний шлях України до здобуття своєї національної незалежності й значні зусилля патріотичного настроєних інтелігентів, докладені до того, щоб це реально здійснилося. Листування між ними встановилося в другій половині 90-х років XIX ст. після того, як М. Грушевський прибув у м. Львів для реалізації важливої всеукраїнської місії. Встановленню початкових контактів між ними сприяли, очевидно, київські громадівці, передусім В. Антонович, М. Лисенко, а також західноукраїнські громадсько-політичні і культурні діячі, зокрема О. Барвінський, К. Паньківський, з якими М. Комаров уже тісно співпрацював. Листи М. Комарова свідчать, що їхній автор був одним із тих, хто багато зробив для

єднання прогресивних сил, усіх українців Наддніпрянської і Західної України: Т. Шевченко, М. Шашкевич, П. Куліш, М. Драгоманов, М. Лисенко, О. Кониський, І. Франко, М. Грушевський, І. Шраг та ін. Вони також пройняли турботою про забезпечення успішного виконання всіх наукових і культурних заходів, що здійснювалися українськими діячами як Наддніпрянщини, так і Галичини.

У листах М. Комаров порушував різноманітні питання: подання допомоги молодим українцям із Наддніпрянщини в отриманні освіти у вищих навчальних закладах Львова, що «мало б велику вагу для єднання України з Галичиною» (док. № 1); надання фінансової допомоги українцями-наддніпрянцями для відкриття у Львові українського університету, для перетворення Наукового товариства ім. Шевченка (Львів) у справжню українську наукову інституцію – академію, для друкування українських видань демократичного спрямування; пересилка в Одесу, Київ українських галицьких періодичних видань, книг; надсилка з Наддніпрянщини у Львів різних праць, творів для опублікування; важкі цензурні умови в царській Росії для видання і розповсюдження українських книг, журналів, газет; висвітлення своїх творчих планів, задумів; вшанування Одеською громадою українських письменників, громадських діячів, зокрема І. Франка; оцінка деяких періодичних видань, зокрема «Літературно-наукового вістника», подій в Наддніпрянській і Західній Україні та ін.

Привертає увагу справа з виданням у Львові чотиритомного «Російсько-українського словаря», підготовленого М. Комаровим і частиною членів Одеської громади, та заборонаю цензури Російської імперії розповсюджувати його в Наддніпрянській Україні. А особливо те, до яких хитрощів доводилося вдаватися М. Комарову, щоб приспати пильність царських цензорів (див. док. № 2, 3).

Ще більший інтерес для читачів становить пропозиція М. Комарова Михайлу Сергійовичу розгорнути широке інформування через іноземну пресу громадських кіл країн Західної Європи про історичне минуле і тогочасне колоніальне становище всієї України з тим, щоб вони з розумінням і співчуттям ставилися до зусиль патріотичних, демократичних сил до виборення для українського народу національних, політичних і соціальних прав (див. док. № 10). Причому на цю справу уже виділялися спеціально зібрані кошти. По суті, висувалася думка про продовження української місії в Західній Європі, яку гідно здійснював там у 70-х – на початку 90-х років XIX ст. М. Драгоманов.

Нижче друкуємо 19 листів М. Комарова до М. Грушевського, написаних у 1895–1904 рр. Оригінали (автографи) їх зберігаються в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ у родинному фонді Грушевських № 1235 у чотирьох справах № № 528, 544, 545, 873 (оп. 1). Листи друкуємо не за справами, а за хронологічним принципом. Оскільки частина листів автором не датована зовсім або датована лише частково, то їхні дати доводилося встановлювати на основі аналізу фактів, поданих у них, або інших історичних джерел. Тексти листів пуб-

лікуються із збереженням тогочасного авторського написання. Однак у них зроблено незначні зміни правописного характеру: наприклад, у деяких словах у належному місці написано «ї», а не «і», проставлено апостроф тощо. Скорочені слова написано повністю із позначенням скороченої частини в []. Нерозбірливо написані слова позначено крапками у квадратних дужках. До текстів додано коментарі.

¹ Катренко А. М. Український національний рух XIX ст. – К., 1999. – Ч. 2: 60–90-ті роки XIX ст. – С. 60–71.

² Ясинський М. І. Михайло Комаров: монографія / уклад. М. В. Геращенко. – К.: Кн. палата України, 2001. – С. 8.

³ Там само. – С. 9.

⁴ Катренко А. М., Катренко Я. А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки XIX ст.). – К., 2003. – 180 с.

⁵ М. К[омаров]. Кое-что о Шевченко. (Народное предание о погребении Шевченка. Свидание его с М. Щепкиным) // Труд. – 1881. – 27 февр. (№ 5); Комаров М. Бібліографічний покажчик нової української літератури 1798–1883 // Рада: укр. альманах / вид. М. Старицький. – К., 1883. – Ч. 1. – С. 397–470 (окреме видання. – К., 1883 – 74 с.); [Комаров М.]. Про могилу Т. Шевченка // Діло. – 1883. – Ч. 77, 83; [Комаров М.]. Український театр // Діло. – 1883. – № 117–118; Михайло К[омаров]. Рец. на книгу «Щоголів Я. Ворскло: Лірична поезія» (Х., 1883) // Діло. – 1883. – № 47.

⁶ О. Ф. Кістяківський. Щоденник (1874–1885): у 2 т. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 2: (1880–1885). – С. 390.

⁷ Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів [ЦНБ АН УРСР]. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 69, 71, 72.

⁸ Там само. – С. 74.

⁹ Там само. – С. 80.

¹⁰ Діло. – 1885. – № 15–17, 21–25, 27, 29, 34–35.

¹¹ Киевская старина. – 1886. – № 3. – С. 570–582, № 4. – С. 778–786 (окремий відбиток. – К., 1886. – 20 с.).

¹² Там само. – 1887. – № 5. – С. 180–184.

¹³ Бібліографію творів М. Ф. Комарова див. у книзі: Ясинський М. І. Михайло Комаров: монографія / уклад. М. В. Геращенко. – К.: Кн. Палата України, 2001. – С. 54–63.

¹⁴ Про діяльність Одеської громади у 80–90-х роках XIX ст. див.: Катренко А. М. Український національний рух XIX ст. – К., 1999. – Ч. 2: 60–90-ті роки XIX ст. – С. 117–124.

¹⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. 1, спр. 30126, арк. 17; Горецький П. Й. Історія української лексикографії. – К., 1963. – С. 115–122; Рябінін-Скляревський О. З життя Одеської громади 1880-х років // За сто літ. – 1929. – № 4. – С. 170.

¹⁶ Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 350–351.

¹⁷ Там само. – С. 360–362.

¹⁸ Див.: Катренко А. М. Український національний рух XIX ст. – К., 1999. – Ч. 2: 60–90-ті роки XIX ст. – С. 128–135; Микола Лисенко. Листи. – К.: Музична Україна. – К., 2004. – С. 271, 396, 402.

ЛИСТИ М. Ф. КОМАРОВА ДО М. С. ГРУШЕВСЬКОГО
(1895–1904 рр.)

№ 1

[друга половина 1895 р. або початок 1896 р.]

Вельмишановний Добродію!

Листок сей подасть Вам наш земляк Юрій Тобілевич – син нашого драматурга Карпенка-Карого¹. Скінчив він тут реальну школу, а туди їде, щоб поступити у Львові у вищу яку технічну школу. Отож прошу Вас, а разом пишу до О. Барвінського² і К. Паньківського³, допомогти парубкові в сім ділі, щоб він не дурно приїхав туди і добувався чого бажає. Се було б дуже добре, коли б йому повелось там як слід, то певне, що за ним і другі б земляки наші добувалися науки у Львові, а се мало б велику вагу для єднання України з Галичиною. Будьте ласкаві, допоможіть йому чим можна. Як же Вам там повелось на новому місті? Ми сподівалися [на] Вас се літо в Одесі, як напевне казав В[олодимир] Б[оніфатійович]⁴, та так і не діждалися, а тепер мабуть не швидко побачимся. А шкода, велика шкода, що так не довелось нам на [...] повітати Вас і побалакати з Вами. Коли ласка Ваша, вряди-годи обізвіться до нас. А поки що щиро стискаю [руку] Вашу, бажаючи Вам здоровля і сили.

Щиро прихильний

М. Комаров

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 545, арк. 14–15.

№ 2

[1897]

Високоповажний Добродію!

Дуже радісно було дознатися від Вас, що справа Т[оварист]ва ім. Шевченка⁵ улагодилась і Т[оварист]во знов розпочало свою працю. Простіть, що трохи забарилися та й тепер не вповні свій обов'язок виповняємо, що разом багато поспіло розходу. Посилаємо поки 85 р[ублів], котрі передасть Вам панна С. Крушеницька, а решту певно незабаром надішлемо, та єсть надія, що й на дальше можна буде спромогтись на таку саму заповому щороку. Записок Т[оварист]ва⁶ маємо 12 кн[ижок], а Етнографіч[ного] збірника⁷ тільки 1-ий т[ом], то коли маєте яку змогу вислати, будьте ласкаві пришліть по одному примірнику Записок з 12 т[ому] і дальші томи Етнографічного збірника після 1 т[ому]. Ще от маємо до Вас таку прозьбу. Всі словарі вільно пропускаються в Росію, між ним і слов[ар] Желехівського і Партицького⁸, а на «Словарь російсько-український» М. Уманця і А. Спілки⁹ впала заборона з двох причин: раз те, що словарь видавався як додаток до «Зорі»¹⁰, а коли «Зоря» заборонена, то й додаток мусить бути заборонений, а друге через те, що в самому заголовку «Російсько-український» вбачають якийсь сепаратистичський замір, бо по дозволеній цензурою термінології треба було б: «русско-малороссийский». Отож зваживши ці дві причини, про

котрі я певно дознався, ми собі так міркуємо, що діло можна поправити, коли перемінити заглавний лист, щоб заголовок був зовсім інший і не було визначено того, що словарь сей єсть додаток до «Зорі», то й саму фірму перемінити треба, щоб здавалося ніби се зовсім інший словарь. Тож просимо Вас порадитись з Д[обродієм] Паньківським, котрий доглядає за виданням словаря, і зробити на пробу декілька примірників заглавних листів до 2-го тому словаря і вислати спочатку два примірники другого тому словаря: один мені (Почтовая № 25), а другий – Евгенію Харлампієвичу Чикаленко¹¹ (ст. Мардаровка Юго-Зап[адной] жел[езной] дор[оги]), вислати просто під бандеролею. Заголовок можна такий:

Словарь
руско-галицкій.
т. 2-й
К – П
Составлен А. Гуртом
Львов (або краще: Вена)
1896

Типографія М. Поремби (чи яка там інша, а щоб не Т[оварист]ва ім. Шевченка, бо на всі видання Т[оварист]ва накинуто заборону). Але як на 1-му листу другого тому теж визначено «Словарь російсько-український», а в кінці словаря додано покажчик друкарських помилок і послісловіє з підписом М. Уманець, то можна перший листок, а також останні два листка видрати, а в обложку помістити самий словарь від 3 ст[орінки] до 286 ст[орінки], а ті листки, як і настоящий заглавний лист, вислати опісля в конверті. Коли так пройде, тоді я оповіщу земляків, бо багато єсть охочіх і тоді будуть виписувати під таким заголовком. Звичайно, цей заголовок потрібен тільки для висилки в Росію, а в Галичині словарь зостанеться з прежнім заголовком. Будьте ласкаві, обміркуйте се діло з Паньківським і що можна зробіть. В сім році з Петербурга Леонтович, а з Чернигова Глібів подавали до міністра прозьбу про дозвіл видавати український журнал, але обом незабаром наспіла однакова відповідь: «ходатайство отклонить». Зате потроху стали вільніше пропускать книжки, навіть популярно-наукові, хоч щоразу приходиться доводити діло до міністра і вже він дозволяє, хоч і з оговоркою, що, мов, дозволяється «в виде исключения». Проте таких «исключений» набралось штук шість. От і у нас тут тепер друкується книжка «Розмови про сільське хазяйство» Чикаленка¹², котрий теж скаржився до міністра і одібрав від його ласкаву відповідь «дозволить в виде исключения». Як буде видрукувана – зараз пришлю Вам, бо книжка цікава і користна, то може й «Просвіта»¹³ передрукує. Отак, як бачите, борікаємось потроху, а діло йде як мокре горить. Трохи згодом посилаємо ще і звідусіль прозьбу міністрові про дозвіл видання тільки белетристичного журналу з самою маленькою програмою: вірші, оповідання і твори усної нар[одної] творчості – такий журнал може й пропустять, мов періодичний збірник, а опісля можна вже добуватись розширення програми. Словом на всі лади пробуємо «толците», а коли то воно буде, що «отверзется»? Недавно

я одібрав 1 число (на показ) «Руслана»¹⁴, але що воно таке? – невідомо, не визначено навіть – хто редагує і видає, а було б цікаво знати, то коли маєте вільну хвилину, напишіть хоч трошки. Поки ж що будьте здоровенькі та уклоніться низенько Вашій шановній дружині.

М. Комаров

Ще одно діло. Недавно одібрав з Галичини від Ів[ана] Герасимовича листа з прозьбою надрукувати в якійсь рос[ійській] часописі протест «молодіжі» проти сеймової постанови про відбудування королів[ського] замку в Кракові. Я не взявся за се, бо не маю певних зв'язків з часописями, та й не знаю, хто то Герасимович, яка то молодіж і чи потрібно то друкувати, тим то вертаю через п[анну] Крушеницьку і прошу Вас передивитися і одіслати по адресу, а як це від москофілів, то лист мій лишіть у себе.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 544, арк. 17–22.

№ 3

[1897]

Вельмишановний Добродію!

Дуже радісно було дізнатися, що Т[оварист]во ім. Шевченка під Вашим приводом має з нового року видавати «Літ[ературно]-науковий вістник»¹⁵, котрий має зібрати всі літературні сили і виходити з широкою програмою. Більший успіх сього діла немало залежить від того – чи буде сей вістник доходити на Україну? Може, як тепер вітер переминівся, то може й пускатимуть без ніякого особливого дозволу, а так собі потихеньку, а проте я радив би зробити так, як от з словарем, що був просто заборонений, а тепер з іншою обгорткою помаленьку доходить на Україну. Се від того, що немає фірми Т[оварист]ва ім. Шевченка, котре вже відоме цензурі яко українське, а вдруге, що цензура має на меті заборону українських видань, а то виходе ніби галицьке, а галицькі не заборонені. То чи не можна було б ті примірники, що для Росии, висилати з особливою обгорткою, напр[иклад] «Галицький літ[ературно]-наук[овий] вістник» і поставити якусь іншу друкарню, щоб не було фірми Т[оварист]ва ім. Шевченка? Вишліть хоч на пробу декілька примірників з такою обгорткою під бандеролею, а там побачимо. Дуже добре було б зразу ж поставити сей вістник так, щоб він зацікавив усіх. Отож і посилаємо Вам доброго гостинця: «Дві доли», іст[орична] повість Д. Мордовця¹⁶ – дуже талановита річ – і «Чумаки», нова комедія Карпенка-Карого¹⁷, котру оце вчора вперше тут виставлено і мала вона дуже великий поспіх. «Дві доли» були вже в цензурі, але вона не пропустила через оті місця, що в рукописі підкреслені, предложила авторові переробить, а старий полінувався. Ви ж можете друкувати її як знаєте чи з пропусками, чи краще цілком. Обидві речі написані тутешнім правописом і переписувати тепер ніколи, бо се надовго затримало б рукописи, а тут хотілося б, що сі речі попали у першу книгу Вістника, того то й посилаємо Вам мерщій, а вже Ви, будьте ласкаві, виправте по-

своєму правопис і друкуйте з 1 книжки, як прохав Вас Чикаленко, і всі просимо. Разом з сим посилаю і від себе дрібницю: про нові дрібниці О. Стороженка¹⁸, в котрих дещо, на мій погляд, цікавого. На сіх днях вишлю ще замітку про нові п'єси Карого: «Бурлака», «Понад Дніпром», «Чумаки» і «Лиха іскра поле спалить і сама щезне», що вперше тут виставляються. Може і ся замітка поспіє до першої книжки, а ні – то нехай піде на другу, а замітку про Стороженка надрукуйте в 1 книжці – вона невелика і місця мабуть стане. Помози Вам Боже у всіх Ваших замірах. «Словаря» початок 4 т[ому] вислав К. Паньківському і прошу Вас випускати випусками при Вістнику, як було при «Зорі». Прошу теж надрукувати у Вістнику мій зазив до заповоги в бібліографічній праці*, як я писав К. Паньківському раніше. Бувайте здорові. Вельми шановній дружині Вашій прошу переказати наше найщиріше привітання.

Ваш

М. Комаров

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 544, арк. 1–4.

№ 4

22 вересня 1897 р.

*Вельмишановний Михайло Сергієвич!***

В 1883 році видав я у Києві «[Бібліографічний] покажчик нової української [літератури]»¹⁹, а в 1885 р. надрукував у часописі «Діло» замітки до історії цензури на Україні²⁰. З того часу зібрав я чимало знадібку до української бібліографії за останні 14 років, маючи на думці видати друге видання «Покажчика», щоб у йому влаштувати систематично усі бібліографічні звістки про наше письменство з 1798 року.

Се друге видання «Покажчика» я хочу присвятити пам'яті незабутнього Котляревського і бажав би випустити під час святкування століття від вихода у світ славної «Енеїди», що має бути в 1898 році, а незабаром після того видати вдруге і мої замітки про історію цензури на Україні.

Щоб же краще перевірити зібраний матеріал і видати задумане якомога повніше, здумав я удатися за порадою до всіх наших письменників і земляків щирих на Україні і в Галичині.

Отож в сій думці обертаюся до Вас, Вельмишановний Добродію, і прошу Вас ушанувати мене незабарливою відповіддю Вашою і одписати мені подрібно:

1) Про всі Ваші писання або видання, що друквані були в Росії або в Галичині чи деінде нашою рідною мовою українською, чи то белетристичні, чи наукового змісту, хоч би самі найдрібніші, також переклади з інших мов на українську, етнографічні збірники, матеріали

* Див. док. № 4.

** На першій сторінці зроблено написи: «В[ельми] п[оважний] Пане професоре! Отсю відозву с порученя д[обродія] Комаря пересилаю Вам. С поваж[анням] Юр[ій] Тобілевич». «В[ельми] ш[ановному] Михайлові Грушевському».

і т. д., показуючи про всі видання, коли саме і де було що надруковано, чи то в якійсь часописі, в якій саме книжці або числі і на якій стороні, чи особливою книжкою, який формат і скільки сторін вона має, на чий кошт, в якій друкарні і в якому числі примірників видано книжку, по якій ціні і всі інші звістки, які звичайно заводяться в бібліографічні покажчики, подаючи заголовки точнісінько і навіть тим самим правописом, як було надруковано.

2) Так само подрібно про всі Ваші писання в російській або інших мовах, але про такі речі, що стосуються до нашого письменства, мови, театру і взагалі до питання українського, а також про Ваші переклади з української мови на інші, що були де надруковані.

3) Про всі біографічні статті, звістки і замітки, що тичуться до Вашої біографії, які були надруковані, а також про всі рецензії на Ваші писання і переклади Вашіх творів українських на інші мови, подаючи теж усі звістки якомога дрібніше.

4) Про всі Ваші псевдоніми, з особливим виказом тих, які Ви дозволяєте виявити в моєму покажчику.

5) Авторів драматичних творів прошу також подати мені звістки і про такі твори, що не були ще нігди надруковані, але граються на театрі або дозволені до вистави, показуючи яка п'еса дозволена безумовно і яка з виїмками, коли і за яким № дозволена, коли вперше грала і чи досі виставляється на кону?

6) Де, в якій книгарні і по якій ціні можна здобути Ваші писання?

7) Які знайшли Ви пропуски або помилки фактичні у вище згаданих моїх працях?

8) Про всі Ваші стосунки до цензури і пригоди з цензурою, коли саме що було дозволено відразу, а що за другим чи третім разом під різними заголовками, як се бувало, що дозволено безумовно, а в чому саме було заборонено, які твори зовсім заборонені, чи подано було скаргу до вищого уряду, який і з якими мотивами рішенець вийшов?

9) Антрепренерів і заступників драматичних товариств, співочих гуртів і т. д. прошу подати звістки і про те – які, де і коли траплялися пригоди з урядом з powodu українських спектаклів, концертів і т. д.

10) Які видання періодичні або книжки українські доходять до Вас з Галичини за дозволом цензури, чи не удавались Ви до цензури за дозволом виписувати які українські видання з Галичини або видавати українську часопись в Росії, коли саме і що на се було одмовлено, а коли одмова була на папері, прошу прислати і списки тих одмов або хоч замітку: коли, за яким № і як мотивовано?

11) Прошу також виказати мені і всі Ваші уваги, які здаються Вам потрібними щодо справи української бібліографії і історії цензури на Україні.

Ваша негайна по змозі відповідь буде користна ділові і у всякім разі улегшить мені змогу довести незабаром задумані праці до бажаного кінця.

Одповідь прошу надсилати по такій адресі: Одесса, Почтовая № 25, Нотаріусу М. Ф. Комарову.

Найпридатніше для мене, щоб усі звістки були кожна на особливій картці, а проте покладаюся у всім на Вашу волю, наперед дякуючи за Вашу ласкаву одмову.

З найщирішою повагою до Вас остаюся

М. Комаров

Вийшов «Словарь російсько-український». Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. Львів, т. 1 (А – К), 1893 року; т. 2 (К – П), 1895 р. і т. 3 (П – С), 1896 р. Виписувати можна під заголовком «Словарь русско-галицькій». Составлен А. Гуртом. Вена. В типографии Яспера²¹. Ціна за три тома з пересилкою в Росію 7 р., а кожний том нарізне по 2 р[уб.] 50 к[оп]. Гроші посилати по такій адресі: Австрія – Галиція, Львів.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 544, арк. 9–12.

№ 5

[1898 р.]

Вельмишановний Добродію Михайло Сергієвич!

Добродій Чикаленко послав Вам 65 р[ублів], з котрих 50 рублів призначено від Одеси на збірник, що має бути виданий з поводу ювілея Ів. Франка²² або на яке-небудь інше діло, з'єднане з іменем Франка з поводу його ювілея, а 15 р[ублів] на папку до одеського громадського адресу, котрий я мав вислати. Оце ж Вам і посилаю той адрес. На превеликий жаль, не можна було зробити так, як воно скрізь ведеться: треба б було всім підписати, але ж Ви знаєте наші обставини, знаєте і те, що у нас більше лякливости і обережности, ніж того вимагає справжнє становище діла, так то й не диво, що значна частина громадян, займаючих офіціальне становище, не зважилась підписати сей адрес, щоб часом не потягли їх туди, де козам роги правлять, а посилати адрес з підписом декількох не годилося, бо всі одностайне ухвалили сей адрес і бажали виявити своє привітання Франкові від усіх одеських земляків, так то й доручили мені підписати адрес спільним збірним іменем²³, яке вже відоме в Галичині з виданням «Рос[ийсько]-укр[аїнського] словаря». Вас же просимо вияснити все оце вельми шановному Добродієві Івану Франку, щоб Він був повен, що то за адрес від цілої Одеської громади²⁴, котра одноголосно і з повною щирістю постановила привітати його в день ювілея. Просимо Вас на ті 15 р[ублів] купити у Львові гарну папку, вкласти туди наш адрес і в день ювілея прилюдно прочитати його і від нас віддати Франкові. З тої ж причини, про яку я писав, коли буде де друкуватися наш адрес, проти чого ми не маємо, навіть бажаємо, щоб він був надрукований*, коли буде справоздання про ювілей Франка, просили тільки не оповіщати, що адрес з Одеси, а нехай так і буде, як у нас написано: «з далекого Чорноморського побережжя», а можна тільки додати, що мов «з України». Коли ж сам Д[обродій] Франко інтересувався

* Тут і далі підкреслення зроблені авторами листів.

б знати – від кого саме той адрес, то напишіть мені і в такому разі я пришлю Вам список всіх. Будьте ласкаві оповістіть мене листом – коли саме має святкуватись ювілей Д[обродія] Франка і куди, і до кого можна удаватись, бо ми хотіли б окрім адресу послати йому привітну телеграму в той саме день ювілею. Посилаю Вам разом з сим замітку про святкування роковин Шевченкових в Одесі і вірші О. Л-ве²⁵, присвячені Шевченкові. Прошу Вас те і друге надрукувати в 4-й книжці Вістника, бо надаліше воно не матиме інтересу, а на 4 книжку се саме підхоже. Вістник певне тому, що він «Галицький», доходить благополучно і навіть з «Д. Ц.», себто «дозволено цензурою», хоч не заведений в списки дозволених. Всі, кого я розпитувався, одбирають нерозрізаним, то певне цензура і не читає, дивлячись на нього як на спеціально «Галицький», себто слов'янський, котрі вільно сюди доходять. Вам певне цікаво, як у нас дивляться на Вістник. Всі вбачають, що редаговано його геть далеко поважніше як «Зорю» і всі дуже контенті, що заведені такі постійні відділи, як «З життя і письменство», «З російської України» і «З чужих літератур», але разом з тим мушу сказати про деякі нарікання, які і сам поділяю:

1) Вістник неначе справді задумав бути тільки «Галицьким», бо з українських письменників окрім 3–4 в перших 3-х книжках нікого немає, а то все галицькі писання, коли нам поділятися не слід.

2) В Вістнику надто багато місця дається творам чужоземних письменників і то навіть часом зовсім нікчемним, як от нар[одна] історія осла – простий анекдот, або [...] і деякі інші. Що з того, що деякі належать перу знаменитих писателів, але ж відомо, що й у знаменитих писателів єсть речі зовсім не вдатні або такі нікчемні дрібниці, що й самі автори не надавали їм ніякої ваги. Невже ж все перекладати і друкувати через те тільки, що воно, мов «європейське»? Ми, українці, дивимось так, що в укр[аїнському] журналі завжди треба давати перевагу самостійним творам. Нехай вони будуть і слабші від тих «європейських», та зате вони будуть написані своєю мовою, а не тією вимушеною і ненатуральною мовою, яка завжди виявляється при перекладах, а крім того малюють близьке для нас життя і навіть з слабшим талантом написані роблять на нас сильніше вражіння, аби тільки в основі їх була розумна думка і чесний напрям.

3) Треба давати перевагу самостійним творам, а з європ[ейських] літератур перекладати тільки класичні твори або найбільше значні і друкувати тільки такі переклади, котрі зроблені зовсім добре, а не такі, як от нар[одний] пер[еклад] «Ткачів»²⁶, що читаючи його, немов чуємо якусь зовсім чужу мову, а вголос той зовсім не можна читати – можна язик зламати і звичайно вся краса і сила первотвору в такому перекладі зовсім гине. На се треба звернути пильну увагу і кожний переклад, коли він по змісту вартий, друкувати тільки в такому разі, коли він зроблений справді добре, коли він виявляє не тільки думку і красу слова автора, але разом і красу нашого слова а Д[обродій] Павлик без ножа зарізав бідолашних «Ткачів», котрих можна дочитати до кінця хіба тільки з великим примусом над собою, на що не всякий зважиться.

4) Бажалось би, що відділ бібліографії був ширший, щоб по змозі про кожну значнішу книжку нашу було в ній сказано хоч трохи, хоч навіть оповіщено про кожну укр[аїнську] нову книжку, як се робилося в «Зорі», щоб і зміст укр[аїнських] часописів щомісяця друкувався.

Оце поки і всього, що маю сказати від себе і земляків, а проте велике і щире спасибі Вам, любий земляче, що взяли на себе се діло.

Будьте ласкаві, коли надрукуєте мою замітку про «Шевченкові роковини в Одесі» і вірші О. Л-є, то ту книжку вишліть їй по такій адресі:

Одесса, Б[ольшая] Арнаутская и Канатная ул., д. Эликмана, кв. № 2, Ольге Яковлевне Лурье, а вона вам за це пришле декілька своїх віршів і єсть у неї гарне поки ще не скінчене оповідання, котре вона з охотою Вам пришле через мене. Їй вишліть тільки ту книжку, де будуть її вірші. Словарь мій проходить в Росію, коли хто виписує для себе, а як поспробував я виписати цілий транспорт на адресу книгарні «Киев[ской] старини»²⁷, то й затримали і не знаю, що з того буде. З 4-го т[ому] я одібрав 1-й аркуш і 3-й аркуш при 3-й книжці Вістника всередині, а 2-го аркуша не маю, мабуть пропав, то нагадайте, спасибі Вам, д[обродію] Паньківському – нехай вишле мені 2-й аркуш 4-го т[ому] Словаря в конверті.

Що доброго у Вас діється? Коли ласка, напишіть. Ми збираємо гроші на університет²⁸ і незабаром вишлемо Вам. Вашій в[ельми] шановній дружині від мене і жінки перекажіть наше найщиріше привітання.

Вам прихильний

М. Комаров

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 545, арк. 7–10, 16–19.

№ 6

[1898 р.]

Вельмишановний Михайло Сергієвич!

Спасибі Вам велике, що надіслали мені зазив до жертв на нашу будущу Академію²⁹. Дай боже, щоб це спасенне діло якомога швидче прийшло до бажаного skutku. Я висилатиму Вам або в Т[оварист]во щороку, поки спромога, не менше 25 руб[лів]. І першу вкладку незабаром вишлю Вам. Посилаю Вам поки що адреси відомих мені певних людей, що напевне коли не всі, то більшість одгукнуться, але їм треба усім послати зазиви, як мені прислали, бо, як самі знаєте, це має вагу далеко більшу, ніж шляхом переказу. Адреси писав певно і так треба надписувати, щоб не було помилки, а то наші почтарі не дуже ревні.

Пошліть безпремінно Лободовському, бо у його вже є гроші, пожертвовані на літературні справи, та він не знає, куди повернути. Разом я подаю йому мою пораду, але проше, коли й Ви обернетесь. Те ж саме до Чикаленка безпремінно пошліть, як і до Самиренка³⁰ – то люде заможні, та й інших не занежайте. Київських адресів не подаю, бо мабуть маєте з Києва. Бувайте здорові та уклоніться низенько від мене і жінки в[ельми] шановній дружині Вашій.

Щиро прихильний до Вас

М. Комаров

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 544, арк. 23–24.

№ 7

20 вересня [1899 р.]

Вельмишановний Михайло Сергієвич!

Вчора одіслав я листа до М.В. Лисенка³¹, в котрому прохав його переказати Вам моє бажання бачитись з вами в Одесі і перебалакати об одним ділі, а сьогодні поспів Ваш лист, в котрому Ви закликаєте мене в Київ на 24 с[ього] м[ісяця]. На превеликий жаль, ніяким способом не можу приїхати, бо недавно скінчився мій одпуск, брати знов ніяково, а найголовніше те, що на се треба багато і часу днів 5, то вже однаково я не поспів би. Тим часом окрім бажання бачитись з Вами і послухати Вас, як писав я до М[иколи] В[італійович], маю і діло до Вас, по котрому прохав би і Вашої поради і участі Вашої. Тож знов прошу Вас, коли маєте хоч яку-небудь змогу, приїхати з Києва до Одеси хоч на один день, а відсіля Ви можете їхати просто додому і часу згаєте не багато, а всі розходи на поїздку приймаю на себе. Про инше не пишу, сподіваючись бачитись з Вами. Поспішаю здати на поchtу.

Щиро поважаючий Вас

М. Комаров

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 544, арк. 5–6.

№ 8

3 лютого 1900 р.

Вельмишановний Михайло Сергієвич!

Недавно я писав до Вас, але серед усяких клопіт забув написати ще про одно діло, котре мене цікавить. В звісній Вам справі доцентур на Львівському університеті³² єсть у мене для сього триста з чимсь карбованців. Але недавно з'явилася думка заснування у Львові людowego рус[ько]-укр[аїнського] університету. Ся думка тим більшу вагу має, що її не так важко перевести в діло. Як показала історія людowych університетів по інших країнах, навіть і у нас, де вже єсть початки таких університетів, як от в Одесі при народній аудиторії. То чи не краще повернути ті гроші на людвий рус[ько]-укр[аїнський] університет у Львові? Отож і обертаюся до Вас за порадою в сій справі. Коли Вам здається доцільним повернути ті гроші на доцентури, то я вишлю їх [Науковому] товариству ім. Шевченка, а коли Ви думаєте, що краще повернути на людвий університет, то прошу пояснити мені – кому саме вислати ті гроші – чи в Т[оварист]во ім. Шевченка, чи може єсть для сього який особливий комітет? – і в таким разі подати певну адресу. Сподіваючись Вашої відповіді, застаюсь з найбільшим поважанням до Вас

М. Комаров.

Чи не можна б вислати мені спровоздання діяльності Просвіти і Т[оварист]ва ім. Ш[евченка] за минулий рік, а також книжечки про люд[овий] універс[итет]. Можна вислати під бандеролею – так до мене доходить.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 873, арк. 288–289.

№ 9

6 червня [1900 р.]

Вельмишановний Михайло Сергієвич!

Дуже Вам дякую за Ваше повітання наших молодих³³. Чув я, що сим літом Ви маєте приїхати до Одеси і може ще хто з галицьких земляків. Дуже радий був би бачитись з Вами і повітати Вас, а як се літо я маю не раз виїздити з Одеси, то сим оповіщаю Вас, що з початку августва, а саме: 5, 6 і 7-го августва я напевне буду в Одесі і був би дуже радий, коли б Вам можна було прибути на той час. Посилаю Вам некролог Борисова³⁴ і прошу надрукувати в «Л[ітературно]-н[ауковому] вістнику», а коли для його єсть уже некролог, то в «Записках Н[аукового] т[овариства] ім. Шевченка» або де-інде в галицьких часописях. Коли приїдете до Одеси, прошу заїхати просто до мене (Почтовая 25, проти старої почти) – у мене тепер просторо, бо сім'я житиме на дачі. Будьте ласкаві нагадайте В. Гнатюку³⁵, щоб він вислав мені ще один примірник 4-го т[ому] словаря, бо я прохав його за два, а він поки вислав один. Поки що бувайте здорові! Вашій в[ельми] шановній дружині прошу передати від мене і жінки найщирійше наше привітання.

Ваш

М. Комаров

«Л[ітературно]-н[ауковий] вістник», «З[аписки] т[овариства] ім. Ш[евченка]» і словарь до мене доходять справно.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 873, арк. 295–296.

№ 10

[1900 р.]

Вельмишановний Добродію!

Дуже жалкую, що не довелось бачитись з вами влітку, як приїздили Ви до Києва. Не кажучи вже про те, що було б цікаво почути від Вас про все, що діється в Галичині, єсть до Вас одна справа, про котру конче треба з Вами порадитись. Сподіваюся, що на Великодних святах можна буде особисто перебалакати з Вами, а поки що коротенько подам до Вашої відомости – в чім діло, щоб Ви мали змогу заздалегідь обміркувати сю справу, порадитись і перебалакати з ким треба, щоб не відкладаючи після Великодня зразу ж і розпочать діло. Здається не

буде великої помилки в тій думці, що коли б в європейській пресі – німецькій і франц[узській] – час від часу до часу з'являться статті про українське письменство, про наше становище і т. д., то се мало б чималий вплив на стан українського діла, а наіпаче тепер, коли, як чутка йде, розпочався перегляд цензурного устава. У нас бо прислухаються до голосу європейської преси як в урядових сферах, так і в російській пресі, і коли почують голос з-за кордону, – то може звернуть більшу увагу і на наше тяжке становище. Значить треба, щоб в європейській пресі був такий голос за нас. Їм звичайно наша справа не болить та вони не знають її, то нема чого й сподіватися, щоб німці або французи підняли голос за нас, але якщо ми самі подамо їм докладні статті про нашу справу, то певно вони не відцураються друкувати, особливо, коли ті статті будуть подані від таких людей, котрі мають зносини з редакціями європейських часописів. Звичайно, таке діло потребує грошей на гонорари авторів і на інші розходи. Гроші на се діло єсть. Можна забезпечити на три роки по 2000 рублів на рік. Думка така – чи не взялись би Ви або Франко³⁶ в якій німецькій часописі, а Вовк³⁷ у французькій від часу до часу, спочатку частіше, подавати статті про українське письменство і взагалі про становище українського діла? На гонорар за сі статті можна призначити по 600 рублів на рік, себто на дві часописі 1200 р[ублів], потім 400 р[ублів] можна призначити на гонорари іншим сотrudникам в інших якіх виданнях, напр[иклад] міг би О. Маковей³⁸ бути корисним або й хто інший, кого Ви порадите, а решта грошей на експедицію і інші розходи. Гроші можна вислати наперед або Вам на руки, або Т[оварист]ву ім. Шевченка. Оце в коротких словах, а про подробиці перебалакаємо і улаштуємо все як слід, аби Ви згодились керувати сим ділом.

Тож і прошу Вас поки що коротенько в кількох словах повідомити мене – чи буде взагалі Ваша згода на се?

Дочка моя Галина заохочена надрукуванням її віршів в 2 кн[изі] Вістника за сей рік, посилає ще декілька – може що-небудь виберете до Вістника³⁹.

Про инше не пишу, сподіваючись, що на Великодних святах можна буде про все перебалакати.

Прощу переказати моє привітання вельми шановній дружині Вашій.

З найбільшою повагою до Вас

М. Комаров.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 545, арк. 2–5.

№ 11

8 грудня 1900 р.

Вельмишановний Михайло Сергієвич!

Посилаю Вам на рахунок мого довгу сто п'ятдесят рублів (150 р.). Тепер зовсім не маю вільної хвилини і через те, вибачайте, не пишу

нічого, але незабаром писатиму Вам. Поки ж що вітаю Вас з наступаючим святом, бажаю Вам здоров'я і всього найкращого в світі.

З найщирішою повагою до Вас

М. Комаров

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 544, арк. 7.

№ 12

10 грудня [1900 р.]

[...] * завдав Вам, та мене Гнатюк або Томашівський⁴⁰ не одцураються зробити мені ласку і справити мої доручення. У нас тут друкується «Чорна рада» Куліша⁴¹ з дуже гарними ілюстраціями, тільки ж з цим сталася дивна пригода: цензура дозволила текст і малюнки, а тутешня адміністрація, по доносу якогось харцизяки, що мов друкується щось страшне, походить на «Чёрный передел»⁴², вчипилася і от тепер ідуть всякі розмови і пояснення, та маю надію, що адміністрація заспокоїться і в такім разі книжка вийде з початком нового року. Мені власне цензура недавно дозволила два історич[ні] оповідання про Б. Хмельницького і про А. Головатого⁴³. Не знаю – чи сей дозвіл віщує щось кращого, чи може се просто примха цензури, бо від [18]76 року цензура нічого історичного не дозволяла і навіть сі речі були раніше в цензурі разів по шість і все цензура забороняла, а се якось зласкавилася. Вашої Історії⁴⁴ маю 1-й т[ом], а хотілось би дуже мати і 2-й, і 3-й, що недавно вийшов, то, коли буде певна okazія, прошу вислати мені 2 і 3-й т[оми], а я незабаром вишлю гроші. Ще раз прошу вибачити мені за клопоти і прийняти від мене найщиріше привітання, яке прошу переказати і вельми шановній дружині разом з звісткою, що після нового року наші дами мають вислати їй свої вкладки на «охоронки»⁴⁵.

З найщирішою повагою до Вас

М. Комаров

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 545, арк. 6.

№ 13

29 вересня [1902 р.], м. Одеса

Вельмишановний Михайло Сергієвич!

Лист сей подасть Вам мій син Богдан, бувший студент Новоросійського університету, виключений під час студентської ворохобні в минулому році⁴⁶. Багато довелось мені клопотати за його, але шкода праці: двері російських університетів зачинені для його коли не зовсім, то певне на дуже довгий час, а хлопець і так уже промарнував два роки. Отож і надумались ми послати його до Вас в науку. Будьте ласкаві, допоможіть йому Вашою доброю порадою. Хоч він і виключений, мовляв, «за бунт», а проте, як побачите, хлопець він плохий, до того ще й не жив самостійно,

* Лист без початку.

то перше всього порадьте йому – де і як краще йому примоститись. Я маю змогу висилати йому на прожиток по 50 гульденів на місяць і, кажуть, що сього буде доволі, але все ж треба уміючи устроїтись. Добре, коли б можна було оселитись йому в якійсь добрій та лагідній родині українській, щоб там мати і обід, і все удержання, бо він ніколи про те сам не клопотався. Він тут був на натуральному* факультеті і там хотів би доходити сіх наук, то треба, значить, вибрати якийсь такий виділ, котрий хоч почасти відповідає натуральному факультету в Росії, а тим більше, що ми не тратимо надії на те, що може через рік, через два його приймуть тут. Тож, будьте ласкаві, подайте йому всі практичні поради щодо того, щоб устроїтись у Львові якомога краще, і допоможіть йому вступити до Львівського університету, а за тим дозвольте йому і на дальше обертатися до Вас за порадою. Простіть, що турбую Вас, але що робить, коли така пригода, що мусимо турбувати добрих людей. У всякім разі я певен, що він не завдасть Вам багато клопоту, а коли Ви привітаєте його на перший раз і порадите добрим словом, то виявите сим велику ласку і мені. Вельми шановній дружині Вашій од мене і од жінки просимо переказати наше найщиріше привітання.

З найбільшою повагою до Вас остаюсь

М. Комаров

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 544, арк. 14–16.

№ 14

24 січня [1903 р.]

Вельмишановний Михайло Сергієвич!

Обертаюся до Вас з великою прозьбою від себе і від тутешніх земляків, а наперед усього прошу вибачить, що турбую Вас. Посилаю при сім чек Credit Lyonnais на 1387 корон або на п'ятсот п'ятдесят рублів. З цих грошей п'ятсот рублів громадські, а п'ятдесят рублів мої. Отож я і тутешні земляки просимо Вас оті гроші п'ятсот рублів передати редакції «Ruthenische Revue»⁴⁷, яко допомогу відсіля на видання. Просимо Вас дуже списатися з редакцією і переслати їм гроші або разом, або висилати частинами по потребі, як воно для редакції краще і як на Вашу думку буде придатніше. Ми у всьому покладаємось на Вас, бо Вам там на місті видніше, а до нас доходять чутки часом і зовсім непевні, то й не дивно, що ми часто вагаємось і мусимо турбувати добрих людей. За сі гроші ми просимо вислати нам один примірник «Ruthenische Revue», але се вони нехай [зроблять] після того, як я передам редакції адреси. Може й на дальше ми матимем змогу вислати яку допомогу і крім того хотіли б зав'язати зносини з редакцією «R[uthenische] R[evue]»; то просимо порадити нам до кого саме з редакції того видання краще обертатися як в грошових, так і в літературних справах. Який буде розхід на пересилку тих грошей до Відня, то одлічіть з тих грошей. Останні ж п'ятдесят рублів

* Природничому.

мої і з цих грошей прошу передати від мене: в Товариство ім. Шевченка 5 р., в т[оварист]во Просвіти 5 р., в Т[оварист]во ім. Котляревського 5 р., на пам'ятник Т. Шевченка у Львові 5 р., на будову театру у Львові 5 р., в касу Видавничої спілки⁴⁸ 5 р. і в ред[акцію] «Літературно-наукового вістника» 8 р. передплати за сей рік за один примірник, котрий прошу вислати синові моєму Богданові у Відень на адресу: Wien, IX, georg Siglgosse, 2, 11, Stock, 16, Thür. An Herrn Bohdan Komarow. Оце буде разом тридцять вісім рублів, а ще застається дванадцять, то нехай будуть за книжки, котрі прошу мені висилати, по сьому спискові, що при сім посилаю. Знаю добре, що завдаю Вам багато мороки, але що ж маю робити, коли не знаю до кого обернутися. Колись К. Паньківський був такий ласкавий, що завжди допомагав мені, потім В. Гнатюк, то про К. Паньківського щось давно не чути, а В. Гнатюк десь далеко, але як Паньківський тепер у Львові, то попросіть його купити книжки і вислати мені, тільки прошу висилати не разом, а частинами на дві або на три посилки. Видання Т[оварист]ва ім. Шевченка: Записки, Хроніка і Етнографічний збірник до мене доходять, тільки чомусь не всі, може не всі були вислані, то певне і останні пройдуть. Про решту книжок – не знаю, але сподіваюся, що мені пропустять. Коли цих грошей буде мало на книжки, то останні зараз же вишлю. Ще раз прошу Вас вибачити за турботу. Вельмишановній дружині Вашій прошу переказати від мене і моєї жінки наше найщиріше привітання. Що доброго у Вас діється? Чи не можна як-небудь добувати «Л[ітературно]-н[ауковий] в[істник]»? Чи не проходить Ваша історія? Я маю I і II т[оми], а дальше нема і не знаю – яким способом добути. Будьте ласкаві, подайте чий-небудь адрес, до кого можна удаватися в справі виписування книжок. Прошу відповіді по змозі незабарливої.

З найщирішою повагою до Вас

М. Комаров

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 528, арк. 5–8.

№ 15

[1903 р.]

Вельмишановний Добродію Михайло Сергієвич!

Дуже тяжко вразила тут звістка про те, що львівська академічна молодіж виступила з Львівського університету і перейшла у Віденський та інші університети⁴⁹. Нам тут так здається, що не слід би так робити, бо раз те, що коли не буде у Львівському університеті слухачів русинів, то не буде й рації доправлятися українського університету у Львові, а друге й те, що Львів застається без української молодіж, а коли дехто зостанеться і нові відупадатимуть, то москвофіли⁵⁰ матимуть перевагу, бо ті напевне не виступлять з університету. А проте може воно й справді матиме вагу, яко демонстрація проти польського панування або яку иншу – се Вам видніше. Шкода тільки, що і досі ніякого пояснення сього

ми не маємо і як з відозви, так і з тих звісток, які маємо з часописів, нічого не відомо гаразд – яку вагу надають в Галичині сьому виступу з університету академічної молоді і на що таки покладають надії. Коли маєте вільну годину, будьте ласкаві, напишіть се. Тут один мій земляк А. Спілка⁵¹, прочитавши відозву про потребу матеріальної помочі для молодіжці, що мусила перебіратися в інші університети, передав мені сто рублів і прохав мене переслати Вам і прохати Вас передати сі гроші в Наукове товариство ім. Шевченка, щоб воно сі гроші повернуло на ту потребу, себто на поміч бідним студентам Львівського університету, що мусили виступити з його. Будьте ласкаві, вволити наше прохання і прислати мені квіток Н[аукового] т[оварства] ім. Ш[евченка] на ім'я А. Спілки, що гроші сі одібрано для призначеної мети. Разом з тим посилаю від себе п'ятдесят рублів, з котрих шістнадцять рублів на Л[ітературно]-н[ауковий] вістник за 1902 рік два примірники: один для мене, а другий дочці (France-Montpelleier, rue Magnoe № 6 Made-moiselle L. Komaroff), а мені може замість Л[ітературно]-н[аукового] в[істника] – «Леваду»⁵² або що инше, п'ять рублів – моя вкладка в Товариство ім. Шевченка, п'ять руб[лів] в Т[оварист]во Просвіта, п'ять руб[лів] для Видавничої спілки, п'ять руб[лів] на Академічний фонд, п'ять руб[лів] на пам'ятник Шевченкові у Львові (колись же він буде), п'ять руб[лів] на Драматичне т[оварист]-во ім. Котляревського або будову театру, а останні чотири рублі прошу передати Вашій вельми шановній дружині від дам на руські «охоронки». Простіть, що Вас турбую такими клопотами, але в останні часи через усякі пригоди я ні з ким в Галичині не листуюся, не знаю адресів і не знаю до кого удаватися. А коло Вас єсть і молодики, то коли Вам буде клопітно, доручіть їм, будьте ласкаві. «Записки Н[аукового] т[оварства] ім. Ш[евченка]» я маю останню книжку 44, а коли після неї що вийшло, прошу прислати і на дальше не забувати мене. Записки до мене доходять, принаймні 43 і 44 кн[ижки] маю. Тут дехто з земляків одібрав «Леваду», а мені чомусь сього збірника не прислано. Прошу з нового року висилати мені «Леваду» з 1 № . Колись я читав звістку, що Єм. Левицький має видавати «Прикарпатську Русь в біографіях»⁵³. Се видання мені потрібне для бібліографії, але не знаю – чи почало воно виходити, відкіля виписувати і що воно коштує. Попрошу Вас, коли ласка Ваша, сказати кому слід, щоб вислали мені усе, що вийшло – наложеним платіжем, й так, а я гроші зараз же вишлю, скільки слід буде. Дуже цікаво було б мені мати справдання Т[оварист]ва ім. Шевченка, Просвіти і інших за 1901 рік, то теж прошу Вас нагадати кому слід, щоб мені вислали. Хроніка Т[оварист]ва ім. Ш[евченка] теж до мене доходить. Колись Ви писали мені, щоб я подав до хроніки мою автобіографію. Коли се потрібно, то біографічні звістки можете знайти в «Київ[скої] старине» 1895 року за май в ст[атті] Сумцова⁵⁴ «Современ[ная] малорус[ская] этнография», в словарі Брокгауза, кн. 30 і «Зорі», 1896, № 18, де в ст[атті] А. Кримського⁵⁵ перелічені і найголовніші мої літературні праці. Хотілося б дуже знати – як тепер на Львів[ському] університеті після

виступу студентів русинів, яке вражіння зробило се на професорів поляків і взагалі на поляків, на вищий уряд, яка має бути доля українських викладачів на університеті без слухачів українців і взагалі про всю цю справу. Де тепер саме С. Томашівський, чи у Львові, чи де на провінції? Коли у Львові зостався, прошу подати його адресу. Ще раз простіть, що так багато турбую Вас. Жінка моя разом зо мною щиро вітає Вас і Вашу вельми шановну дружину, бажаючи всього найкращого в світі.

З найщирішою повагою до Вас

М. Комаров

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 545, арк. 11–13.

№ 16

14 лютого 1904 р.

Вельмишановний Михайло Сергієвич!

Вийшло якесь непорозуміння, що як Ви пишете – немає жодної потреби в запомозі, а тим часом з Київа мене повідомлено, що така потреба єсть. Звичайно Вам краще відомо, але як ті гроші вже призначені для запомози і як про се повідомлено вже з Київа, то прошу Вас вислانی мною недавно п'ятсот рублів передати як призначено⁵⁶, а що до тих грошей, що zostалися не страченими з позаторішніх, то прошу Вас поки що не передавати, а про їх я напишу трохи згодом.

З найщирішою повагою до Вас остаюся

М. Комаров

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 544, арк. 8.

№ 17

6 жовтня 1904 р.

Вельмишановний Михайло Сергієвич!

Прочу Вас, будьте ласкаві, передайте Добродію Василю Яворському⁵⁷ ті гроші, що лишилися у Вас перед 31.XII.1903 року, як Ви писали, в сумі 1340,64 корон, а квіток його в тім, що він одібрав сі гроші від Вас в уплату мого довгу, прошу переслати мені. Простіть, що турбую Вас, але що маю робити, коли так склалося, що без Вас обійтись в сім разі не можна, а зате на дальше вже не турбуватиму Вас, а всі дальнійші виплати мого довгу В. Яворському висилатиму безпосередньо.

З найбільшим поважаннем до Вас

М. Комаров

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 545, арк. 1.

¹ *Карпенко-Карий* (справжнє прізвище Тобілевич Іван Карпович, 1845–1907) – визначний український драматург, актор, режисер, театральний діяч. Один з основоположників нового українського театру. Його син у 1896–1899 рр. навчався у Львівському політехнічному інституті.

² *Барвінський Олександр Григорович* (1847–1926) – видатний український педагог, історик, громадсько-політичний діяч, активний діяч Товариства «Просвіта».

Українського педагогічного товариства, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка, посол до віденського парламенту і галицького сейму.

³ *Паньківський Кость Федорович* (1855–1915) – західноукраїнський адвокат, економіст, видавець і громадський діяч.

⁴ *Антонович Володимир Боніфатійович* (1834–1908) – український історик, археограф, археолог, професор Київського університету, громадсько-політичний діяч, учитель М. Грушевського.

⁵ 11 грудня 1873 р. у Львові створено *Товариство ім. Шевченка* спочатку як літературне. У 1893 р. його реорганізовано в Наукове товариство ім. Шевченка. Це було здійснено за зразком західноєвропейських наукових установ з метою стати засновником майбутньої «українсько-руської академії наук». Головою товариства у 1897 р. став М. Грушевський.

⁶ «*Записки Наукового товариства ім. Шевченка*» засновано у 1892 р. у Львові. Редактором їх з 1895 р. по 1913 р. включно був М. С. Грушевський.

⁷ «*Етнографічний збірник*» – серія видань Етнографічної комісії НТШ у Львові, які періодично видавалися з 1895 р. У них друкувалися етнографічні матеріали здебільшого з Галичини і Закарпаття. Їх редагували І. Франко, В. Гнатюк та ін.

⁸ Йдеться про «*Малоруско-німецький словар*» (т. 1–2, Львів, 1882, 1886) Євгена Желеховського (другий том доповнений і виданий Софроном Недільським), який спричинився до запровадження фонетичного правопису в Галичині та Буковині, та «*Німецько-руський словар*» (Львів, 1867) Омеляна Партицького.

⁹ На титульній сторінці його першого тому написано: «Словарь російсько-український. Том перший. А – К. Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. Додаток до «Зорі» 1893 року. Львів, 1893. У друкарні Товариства імені Шевченка». У Львові ж вийшли: т. 2, К – П (1894), т. 3, П – С (1896), т. 4, С – Я (1898). Упорядники словаря: М. Комаров (псевдонім – М. Уманець) та члени української Одеської громади (псевдонім – А. Спілка).

¹⁰ Двогизневий часопис «*Зоря*» виходив у Львові в 1880–1897 рр. З 1885 р. він перейшов у власність Товариства ім. Шевченка і став періодичним органом, в якому друкувалися твори багатьох письменників з усієї України.

¹¹ *Чикаленко Євген Харлампійович* (1861–1929) – визначний громадсько-політичний діяч, публіцист, меценат української культури, землевласник. Зокрема, у 80-х роках XIX ст. – член Єлисаветградської громади, у 90-х роках – член Одеської громади, його коштом у 1893–1898 рр. видано у Львові «Російсько-український словарь» (М. Уманець та А. Спілка), допомагав у виданні журналу «Киевская старина» тощо.

¹² Цю працю Є. Х. Чикаленко опублікував в Одесі у 1897 р.

¹³ *Товариство «Просвіта»* – українська громадська організація, створена для поширення освіти і пробудження національної свідомості серед народних мас. Першу «Просвіту» засновано у Львові в 1868 р. Осередки її виникли й в інших містах Галичини. З кожним десятиліттям її завдання розширювалися, охоплюючи освітні, культурні, матеріальні і політичні потреби і прагнення українців.

¹⁴ «*Руслан*» – християнсько-суспільний щоденник консервативного народовського напрямку. Виходив у Львові у 1897–1914 рр. під керівництвом О. Барвінського. У ньому друкувалися українські письменники і громадські діячі Західної і Наддніпрянської України.

¹⁵ «*Літературно-науковий вістник*» – місячник, заснований за почином М. Грушевського як видання НТШ (видавався 1898–1906 рр. у Львові, у 1907–1914 рр. у Києві). Редакторами були М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк. Навколо нього гуртувалися українські письменники, літературознавці.

¹⁶ *Мордовець (Мордовцев) Данило Лукич* (1830–1905) – український і російський письменник, публіцист, історик, літературознавець. Його повість «Дві долі»

опубліковано в «Літературно-науковому вістнику» у 1898 р. (т. 1, кн. 2, с. 145–185, кн. 3, с. 275–302; т. 2, кн. 4, с. 45–64, кн. 5, с. 153–188, кн. 6, с. 328–350).

¹⁷ Комедія І. К. Карпенка-Карого (Тобілевича) опублікована в «Літературно-науковому вістнику» в 1898 р. (т. 3, кн. 8–9, с. 140–201).

¹⁸ Публікацію М. Комарова «Ненадруковані дрібниці з творів О. Стороженка» вміщено в «Літературно-науковому вістнику» (1898, т. 1, ч. 1, с. 186–190).

¹⁹ *Комаров М.* Бібліографічний покажчик нової української літератури 1798–1883 // Рада, ч. 1. Український альманах. Вид. М. Старицький. – К., 1883. – С. 397–470; також окремо: К., 1883. – 74 с.

²⁰ *Комаров М.* Дещо з історії українського письменства XIX в. Замітки і спомини з історії цензури на Україні // Діло. – 1885. – № 15–17, 21–25, 27, 29, 34–35.

²¹ Такий характер оформлення і виписування словника – це, по суті, реалізація плану, висунутого М. Комаровим у листі № 2. Це дало підстави деяким дослідникам стверджувати, що усі томи словника нібито було передруковано ще раз у Відні.

²² У 1898 р. українська національно свідомо інтелігенція відзначила 25-літній ювілей літературної діяльності І. Франка.

²³ Тобто «М. Уманець і А. Спілка».

²⁴ *Одеська громада* – українська громадська політична і культурна організація, що діяла впродовж 70–90-х років XIX ст.

²⁵ Лур'є Ольга Яківна.

²⁶ Йдеться про німецький твір Гергарта Гауптмана «Ткачі; драма з сорокових років», перекладений М. Павликом (ЛНВ, 1898, т. 1, ч. 1, с. 196–240, 333–366) – громадсько-політичний діячем, письменником і публіцистом.

²⁷ «*Киевская старина*» – щомісячний науковий журнал з українознавства (історії, літератури тощо), виходив у Києві у 1882–1906 рр. російською мовою у 1907 р. під назвою «Україна» – українською мовою. Неофіційно він був органом української Старої громади.

²⁸ Йдеться про український університет, відкриття якого у Львові тоді домагалися українці. У грудні 1897 р. М. Грушевський надрукував у газеті «Діло» статтю «Добиваймося свого університету».

²⁹ Йдеться про перетворення Наукового товариства ім. Шевченка в справжню Українську академію наук. Відозву до громадськості з приводу цього від імені НТШ підписав М. Грушевський у грудні 1897 р.

³⁰ *Симиренко Василь Федорович* (1835–1915) – український підприємець-цукрозаводчик, патріот, визначний меценат.

³¹ *Лисенко Микола Віталійович* (1842–1912) – видатний український композитор і громадсько-політичний діяч.

³² Йдеться про деякі українські кафедри і українців – доцентів у Львівському університеті, в якому тоді все ж домінували польські викладачі.

³³ М. Грушевський привітав М. Комарова із одруженням його доньки Віри.

³⁴ У «Літературно-науковому вістнику» було надруковано некролог «Є. І. Борисов», підписаний «С. Є[фремов] і редколегія» (1900, т. 11, ч. II, с. 73). А посмертна згадка «Євген Борисів» М. Комарова під псевдонімом «М. Комар» було також вміщено у томі 11 на стор. 123–127. *Борисов Євген Іванович* (1853–1900) – етнограф, статистик, журналіст, член української Одеської громади.

³⁵ *Гнатюк Володимир Михайлович* (1871–1926) – визначний етнограф, організатор у галузі науки в Україні, редактор, член багатьох наукових товариств і організацій.

³⁶ *Франко Іван Якович* (1856–1916) – великий український письменник, учений і громадсько-політичний діяч.

³⁷ *Вовк Федір Кіндратович* (1847–1918) – визначний український антрополог, етнограф і археолог. У той час проживав у Франції.

³⁸ *Маковей Осип Степанович* (1867–1925) – український письменник, літературний критик, журналіст, громадський діяч. Був редактором газ. «Зоря» (1894–1895), один із редакторів «Літературно-наукового вістника» (1898, 1899).

³⁹ Вірші Галини Комарової було опубліковано в «Літературно-науковому вістнику»: в 1900 р. (т. 9, 10), 1901 р. (т. 15), 1903 (т. 22).

⁴⁰ *Томашівський Степан* (1875–1930) – український історик, публіцист, громадський і політичний діяч, дійсний член НТШ, у виданнях якого умістив більшість своїх праць.

⁴¹ «Чорну раду» П. Куліша знову надруковано в Одесі в 1900 р.

⁴² Що ніби було подібне до «Чорного передала» – народницької нелегальної організації ще 80-х років XIX ст.

⁴³ Ці твори М. Комарова («Оповідання про Богдана Хмельницького. Як визволив він Україну від неволі польської», «Оповідання про Антона Головатого та про початок Чорноморського козацького війська») надруковано в Петербурзі 1901 р.

⁴⁴ Йдеться про працю «Історія України-Руси» М. Грушевського.

⁴⁵ «Руські охоронки» – можливо йдеться про якісь видання або пам'ятні речі Товариства «Руська охоронка» у Львові.

⁴⁶ Студента *Комарова Богдана Михайловича* відраховано із Новоросійського університету 27 лютого 1901 р. за участь у студентських заворушеннях (Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 5, спр. 6510, арк. 1).

⁴⁷ «*Ruthenische Revue*» – український інформаційний двотижневик німецькою мовою виходив у Відні в 1903–1905 рр. під управою В. Яворського і А. Коса. Головний редактор Р. Сембартович. «R. R.» пропагував українську справу в зарубіжних країнах.

⁴⁸ Українська видавнича спілка (з 1898 р.) під керівництвом М. Грушевського, І. Франка, В. Гнатюка випускала наукові й белетристичні книжки.

⁴⁹ Вихід (сецесія) українських студентів із Львівського університету у 1901–1902 рр. як крайній захід у боротьбі за створення окремого українського університету, оскільки австрійський уряд та польські панівні кола в Галичині протидіяли цьому, і перехід в інші європейські університети.

⁵⁰ *Москвофіли* – представники українських освічених кіл, що мали консервативний світогляд і перебували під впливом російського панславізму (орієнтація на Російську імперію).

⁵¹ Тобто член Одеської української громади.

⁵² «*Левада*» – галицько-руський альманах. Виходив щомісяця у 1898–1902 рр. у Львові накладом Наукового товариства ім. Шевченка. За редакцію відповідав В. Гнатюк. На його сторінках друкувалися твори української та зарубіжної літератури різножанрового характеру. У розділах «Новини української літератури», «Уваги на сучасні теми», «З давнього минулого», «Хроніка і бібліографія» вмішувалися літературознавчі й історичні матеріали, новини із українського та закордонного мистецько-літературного і політичного життя.

⁵³ *Левицький (Ємелянчик) Іван* (1850–1913) – визначний галицький бібліограф, письменник і популяризатор. Його біографічний словник «Прикарпатська Русь в XIX столітті в біографіях...» вийшов тільки до літери Б.

⁵⁴ *Сумцов Микола Федорович* (1854–1922) – видатний фольклорист, етнограф і літературознавець, громадський діяч.

⁵⁵ *Кримський Агатангел Юхимович* (1871–1942) – визначний український орієнталіст, письменник, історик української мови і літератури, дослідник фольклору.

⁵⁶ Див. док. № 14.

⁵⁷ *Яворський Василь* (1854–1926) – галицький громадсько-політичний діяч, за освітою правник. Засновник (у співпраці з Р. Сембартовичем і А. Косом) українського журналу «*Ruthenische Revue*». Посол до австрійського парламенту в 1900–1907 рр. Меценат, член «Просвіти».